

Losoncz Miklós

Az államadósság-válság és kezelése az EU-ban

Irta:

Dr. Losoncz Miklós
az MTA doktora egyetemi tanár
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem

Lektorálták:

Dr. Ábel István
egyetemi tanár Budapesti Corvinus Egyetem

Akar László

GKI Gazdaságkutató Zrt. alelnök

Dr. Nagy Gyula
főiskolai tanár EDUTUS Főiskola

Korrektúra:

Raáb Ferenc

Borítóterv:

íj. dr. Simanovszky Zoltán

Műszaki szerkesztő:

Ughy Erzsébet

ISBN: 978 963 9561 27 4

A könyv a Magyar Közgazdász Alapítvány támogatásával jelent meg.

© Losoncz Miklós, 2014

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás,

valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

A kiadvány engedély nélküli sokszorosítása bűncselekmény.

Kiadó: TRI-MESTER Bt., Tatabánya, 2014

Nyomta: ÁLFÁDAT-PRESS Kft. Tatabánya

Tartalomjegyzék

Bevezetés

1. A pénzügyi válságok, azon belül a szuverén adósságválság általános jellemzői
2. A három tiltás és következményei az euróövezet válságkezelésében
 - 2.1. A kimentés, az államcsőd és a kilépés tilalma és a válságkezelés elhanyagolása
 - 2.2. A három tiltás lehetséges következményei
3. A három tiltás fellazítása
 - 3.1. A GMU-ból való kilépés és korlátai
 - 3.1.1. A kilépés jogi szabályozása
 - 3.1.2. A GMU-ból való kilépésnek, illetve a GMU felbomlásának várható következményei
 - 3.1.3. Néhány, a GMU-ból való kilépéssel, illetve a GMU felbomlásával kapcsolatos technikai jellegű probléma
 - 3.2. Az államcsőd tilalmának fellazulása
 - 3.3. A kimentést tiltó klauzula módosítása
 - 3.3.1. Pénzügyi mentő mechanizmusok és alapok
 - 3.3.2. Monetáris politika, jegybanki finanszírozás
4. A válságkezelés egyéb területei
 - 4.1. A Stabilitási és Növekedési Paktum és 2005. évi felülvizsgálata
 - 4.2. Gazdaságpolitikai koordináció
 - 4.3. A gazdasági kormányzás erősítését célzó jogszabályok
 - 4.3.1. Az európai szemeszter
 - 4.3.2. A hatos és a kettős jogszabálycsomag
 - 4.3.3. Az euró plusz paktum
 - 4.3.4. A fiskális paktum
 - 4.3.5. Változások a gazdasági kormányzás alakításában
 - 4.4. A versenyképességi és a fizetésimérleg-válság és kezelése
 - 4.5. A növekedési válság és kezelése
5. A valódi monetáris integráció felé tett lépések
 - 5.1. A közös felelősségvállalás kiteljesztésén alapuló koncepciók
 - 5.2. Az EU, illetve a GMU továbbfejlesztésére vonatkozó elképzelések
 - 5.3. A tervezett bankunió és a megvalósítás eddigi eredményei
 - 5.3.1. A tervezett bankunió fő vonásai
 - 5.3.2. A koncepció értékelése és vitatható, illetve vitatott pontjai
 - 5.3.3. Az eredeti elképzelések módosulásai
 - 5.4. Forgatókönyvek az EU, illetve a GMU jövőjéről
6. Néhány ország részletesebb elemzése
 - 6.1. Németország
 - 6.1.1. Németország és a GMU
 - 6.1.2. A válságkezelő alapokhoz való hozzájárulás
 - 6.1.3. A német gazdasági modell mint példa
 - 6.1.4. A német elképzelések átültetése az európai uniós jogrendszerbe...
 - 6.1.5. A német álláspont lehetséges okai
 - 6.2. Görögország
 - 6.3. Ciprus
 - 6.4. Írország

- 6.5. Szlovénia
- 6.6. Észtország
- 6.7. Lettország
- 6.8. Nagy-Britannia
- 6.8.1. Viták Nagy-Britannia esetleges kiválásáról az EU-ból
- 6.8.2. Skót függetlenségi törekvések
- 6.9. Dánia
- 6.10. Lengyelország

- 7. Nemzetközi összefüggések: az EU és az IMF

- 8. Összefoglalás, következtetések
- 8.1. A GMU néhány szerkezeti, intézményi és szabályozási sajátossága
- 8.2. A GMU adott formájának következményei, különösen a szuverén adósságválság fényében
- 8.3. A GMU pilléreinek a fellazítása
- 8.4. A gazdasági kormányzás javítását célzó intézkedések
- 8.5. A versenyképességi, a fizetésimérleg- és a növekedési válság kezelése
- 8.6. Valódi gazdasági és monetáris integráció felé;
- 8.7. Néhány EU-tagállam válságkezelési tapasztalatai
- 8.8. Néhány szintetizáló jellegű következtetés

- 9. Függelék
- 9.1. Táblázatok
- 9.2. A Maastrichti Szerződés konvergenciakritériumai
- 9.3. Az Európa 2020 stratégia fő vonásai

- 10. Kronológia

- 11. Glosszárrium

- 12. Betűszavak, rövidítések

- 13. Irodalomjegyzék.
- 13.1. Európai uniós dokumentumok
- 13.2. Könyvek, tanulmányok és folyóiratcikkek
- 13.2.1. Magyar nyelven
- 13.2.2. Idegen nyelven
- 13.3. Napi- és hetilapcikkek és egyéb időszakos publikációk

- 14. Summary

Tartalomjegyzék

Bevezetés

A globális pénzügyi és gazdasági válság kitörését követő, 2009 novemberében kezdődött **szuverén adósság- vagy államadósság-válság**, amely a szuverén adósok, azaz az államok fizetőképességének veszélybe kerülését jelöli, felszínre hozta a Gazdasági és Monetáris Unió (GMU) intézményrendszeri gyengeségeit. A szuverén adósságválsághoz kapcsolódott, illetve jelenleg is kapcsolódik bank-, gazdasági növekedési, versenyképességi és fizetésimérleg-válság. Ezek szoros kölcsönhatásban állnak egymással. Az intézmény- és szabályozórendszer nem kielégítő működése valamint a pénzügyi rendszer zavarai nyomán különösen az utóbbi két-három év csúcsfeszültségei idején jelentek meg a GMU hosszú távú életképességét megkérdőjelező, egyes tagállamok kiválását (elsősorban Görögország, de szó volt más tagállamokról is), sőt a GMU felbomlását prognosztizáló vélemények.

Ez a könyv a továbbiakban a GMU-t ért szuverén adósságválság fejleményeit és a válságkezeléssel kapcsolatos tapasztalatait és dilemmáit elemzi. **Középpontjában** egyfelől a GMU intézményrendszere, működése és hatásmechanizmusai, másfelől a szuverén adósságválság közötti összefüggések elemzése áll. Arra a kérdésre keresi a választ, hogy egyrészt a szuverén adósságválság hogyan érintette a GMU működését, beleértve annak **három pillérét** (a kilépést, az államcsődöt és a kiegészítés tilalmát). Másrészt azt elemzi, hogy a válságkezelés jegyében a tagállamok, illetve főképpen az európai uniós intézmények **milyen változtatásokat** hajtottak végre a GMU intézmény- és szabályrendszerében valamint gazdaságpolitikájában, azon belül a gazdasági kormányzásban, és vajon ezek a változtatások elegendők-e válságból való kilábaláshoz, illetve hosszú távon a GMU viszonylag zavartalan működésének, ezáltal fennmaradásának biztosításához.

Ehhez a vezérfonalhoz kapcsolódik az az **elméleti kérdés**, hogy működőképes-e, ha igen, milyen feltételek mellett a Gazdasági és Monetáris Unió akkor, ha tagállamai nem alkotnak optimális valutaövezetet, továbbá ha a monetáris uniót nem támasztja alá közös felelősség- és tehervállaláson alapuló fiskális unió. Más szavakkal: fenntartható-e az az állapot, hogy amíg a monetáris politika közös, addig a fiskális politikában a tagállamok megtartják szuverenitásukat, bár azt az európai uniós jogszabályok jelentős mértékben korlátozzák. További kérdés, hogy lehet-e a közös felelősség- és tehervállaláson alapuló fiskális uniót más intézkedésekkel helyettesíteni, azaz, mekkora mozgásteret van a pót- cselekvésnek. Mindettől elválaszthatatlan az a kérdés is, hogy működőképes-e a közös monetáris politika olyan körülmények között, amikor az Európai Központi Bank (EKB) mögött nem egy európai kormány, hanem 18 tagország kormánya áll. Másképpen kifejezve: lehetséges-e monetáris unió politikai unió nélkül?

Előljáróban célszerű hangsúlyozni, hogy egyrészt **a globális pénzügyi és gazdasági válság**, amely később szuverén adósságválságba torkollott, nem az Európai Unióból, hanem az USA-ból indult ki. Az Európai Unió tagállamainak a pénzügyi közvetítő rendszerében alig volt olyan kockázatos pénzügyi eszköz, amely az USA-ban kiváltotta a pénzügyi válságot. Az USA-ban kibontakozott válság terjedt át több csatornán (hitelezés, reálszféra stb.) keresztül az Európai Unióra, illetve azon belül a Gazdasági és Monetáris Unióra.

Másrészt az európai uniós szuverén adósságválság kapcsán **nem elsősorban magának az eurónak mint közös pénznek a válságáról van szó**. Ha egy szuverén adós nem képes vagy nem hajlandó eleget tenni fizetési kötelezettségeinek, akkor annak nem az euró mint közös pénz az oka. Nincs szoros összefüggés egy állam fiskális problémái és az ott törvényes fizetőeszközként használt pénz között. A pénz csak akkor lehet veszélyben, ha a kormánynak jogában áll azt a pénzt kibocsátani, amellyel adósságait visszafizeti. A Gazdasági és Monetáris Unióban csak az Európai Központi Bank bocsáthat ki pénzt.

Belső és külső vásárlóerejét (a főbb devizákkal szembeni árfolyamát) tekintve az utóbbi időszak esetleges kedvezőtlen árfolyammozgásai ellenére az euró viszonylag erős, egyes időszakokban túlságosan is erős volt a főbb devizákkal szemben. A nemzetközi fizetésekben és a jegybanki tartalékokban betöltött szerepe nem csökkent érdemben. A bank-, az államadósság-, a növekedési és a fizetésimérleg-válság nem érintette a közös pénz értékállóságát és nemzetközi pozícióit. Vásárlóerő-paritáson az euró nagy valószínűséggel felülértékelt a fő devizák döntő többségével szemben. A válság az euróövezetet alkotó országokra közvetlenül és a GMU **szabályozási, intézményi és működési mechanizmusain** keresztül hatott, illetve hat. Ebben az értelemben a GMU mint rendszer a globális pénzügyi rendszer elemeként is lényeges szerepet játszott a szuverén adósságválság kialakulásában és terjedésében.

A könyv **időhorizontja** a szuverén adósságválság kezdetétől, azaz 2009 novemberétől napjainkig terjedő időszak, de ha indokolt, akkor korábbi eseményeket, trendeket és ösz- szefüggéseket is vizsgál. Bár a csúcshelyzet csak 2012 nyarán jelentkezett, a szuverén adósságválság kezdetét a szakirodalom a 2009. novemberi görögországi parlamenti választásokkal hozza összefüggésbe, amelyek után a hivatalba lépett új kormány, majd a nemzetközi közösség számára nyilvánvalóvá vált a görög államháztartás és államadósság fenntarthatatlansága. Kiderült ugyanis, hogy egyrészt a statisztikákat meghamisították, a hivatalos adatok a ténylegesnél jóval kedvezőbb képet festettek az államháztartásról. Másrészt az új kormány populista választási ígéreteinek betartása érdekében duplájára emelte 2010. évi GDP-arányos deficitcélját, ami pénzügyi válsághoz vezetett. A szuverén adósságválság a pénzügyi és gazdasági válságokat általában egy-másfél évvel követi.¹ Jelen esetben ugyan a kiváltó okok a görög események voltak, az államadósságválság azonban nem korlátozódott Görögországra, hanem csaknem az összes fejlett piacgazdaságra kiterjedt, illetve kiterjed. Az is megalapozottan feltételezhető, hogy ha nem a görög események, akkor más tényezők váltották volna ki a szuverén adósságválságot.

Ez a kötet nagymértékben támaszkodik Nagy Gyulával a globális pénzügyi válságról írt könyvünkre,² amely bemutatta és elemezte a 2007 nyarán az USA másodrendű jelzálog- piacán kezdődött, majd globálissá vált és a reálszférára is áttért pénzügyi válság okait, jellemzőit, a válságkezelés tapasztalatait stb., és kitért a szuverén adósságválságnak a Gazdasági és Monetáris Unióra gyakorolt hatásaira is. További előzménynek tekinthető e könyv szerzőjének egy angol nyelvű tanulmánya, amely azt elemezte, hogy a szuverén adósságválság nyomán miként lazultak fel a GMU három tiltáson nyugvó pillérei.³ E kö- tét a szerzőnek a témáról különféle tudományos folyóiratokban és egyéb fórumokon publikált tanulmányait, az Élet és Irodalom című hetilapban megjelent cikkeit és az európai tanulmányok oktatása során szerzett tapasztalatait is aktualizálja és szintetizálja.

A könyv **elsődleges célcsoportját** a gazdaságtudományi egyetemek és főiskolák európai tanulmányokat folytató, azon belül a monetáris integrációra szakosodott hallgatói alkotják. Rajtuk kívül haszonnal forgathatják a könyvet a makro- és - kisebb mértékben - a mikrogazdasági pénzügyeket valamint az alkalmazott közgazdaságtant és világgazdaságtant tanuló hallgatók. Az európai tanulmányokat folytató hallgatók számára a kötet új ismereteket tartalmaz, a makro- és a vállalati pénzügyek, az államháztartás, az alkalmazott közgazdaságtan és a világgazdaságtan tanulmányozásához sajátos, az elméleti ösz- szefüggéseket gyakorlati eseményeken, példák- kon keresztül bemutató esettanulmányként szolgálhat. Más területen is hasznosíthatók a könyvben felhasznált elemzési módszerek. Mivel a kötet feltételezi meghatározott közgazdasági és pénzügyi ismeretek meglétét, ezért használata elsősorban mesterszakon és a doktori képzésben javasolt. A szerző reményei szerint természetesen a könyvből profitálhat mindenki, aki érdeklődik az Európai Unió, azon belül a monetáris integráció és/vagy a szuverén adósságválság problémái iránt, beleértve az államigazgatásban, az üzleti szférában, azon belül a pénz- intézeti szektorban dolgozókat. A megértést többek között a glosszárium is segíti, amely tartalmazza a kötetben előforduló közgazdasági kifejezések rövid ismertetését.

A szerző szándékai szerint e kötet nemcsak tankönyv, hanem **monográfia** is. Adott vezérfonal köré csoportosítva a mondanivalót, igyekszik mind időben, mind a fontosabb területeket tekintve átfogó képet adni a szu- verén adósságválságnak a Gazdasági és Monetáris Unióra gyakorolt hatásairól és hatásmechanizmusairól. Ez a megközelítés természetesen egy a sok közül, a témának sok más szempontból történő feldolgozása is lehetséges. Mivel a kötet a szerző reményei szerint nagyszámú tudományosan új és újszerű megállapítást és következtetést tartalmaz, ezért a témával foglalkozó egyetemi oktatók és kutatók érdeklődésére is számot tarthat.

A téma feldolgozásában alkalmazott **kutatói módszer** egyrészt **irodalomkutatás**, azaz a témára vo- natkozó könyvek, folyóiratcikkek, vitacikkek, munkaanyagok formáját öltő szakirodalom, statisztikai adatok, európai uniós jogszabályok és más dokumentumok, szakértői vélemények és egyéb, a nyomtatott sajtóban és az interneten megjelent információ stb. feldolgozása és abból következtetések levonása. Mivel az Európai Unió működése döntően jogszabályokon alapul (az EU jogközösségnek tekinthető), ezért az egyes témák áttekintése az esetek többségében európai uniós jogforrásokból indul ki. Ennek ellenére a könyv nem magukat a jogszabá- lyokat elemzi, hanem azok gazdasági hatásait, hatásmechanizmusait és következményeit tárja fel, ezért egyes részei **hatás- elemzésnek** is tekinthetők. A dolog természetéből adódóan a szakirodalmi bázisban nagy súllyal szerepelnek az eseményeket leíró, azokra és a velük kapcsolatos problémákra reagáló, de egyben elemző jellegű, nyomtatásban és az interneten megjelent újságcikkek és egyéb anyagok és dokumentumok is. Ezek a mélyebb összefüggések, elméleti vagy elméleti igényű megállapítások, következtetések illusztrálására szolgálnak. Gyak-

ran kerül sor különböző szakértői és politikusi vélemények ütköztetésére. A témára vonatkozó szakirodalom napról napra bővül, ezzel az információáradattal lépést tartani lehetetlen, ezért illúzió lenne akárcsak törekedni is a teljességre.

Az egyes fejezeteken, illetve témákon belül a kifejtés lehetőség szerint az elméleti háttér bemutatásával kezdődik. A lehetőség szerint megszorítást azért kellett tenni, mert a téma jellegéből adódóan nem minden jelenségre vannak magyarázó elméletek, az elméleti igényű általánosítással még gyakran adós a szakirodalom. Ez a probléma képlékenysége miatt korántsem meglepő. Ezt követően az adott jelenség kritikai áttekintése következik a lehetséges negatív és pozitív hatások vázolásával. Ezen belül a történetiség elvének érvényesítésére törekedtem, azaz a témák tárgyalása kronológiai sorrendben történik.

Nagy fontosságot tulajdonít a könyv a **nemzetközi összehasonlításoknak**, amelyek során egyrészt az EU vagy a GMU országait és országcsoportjait veti össze, másrészt az EU-t, a GMU-t vagy tagállamait más, kívülálló országokkal vagy térségekkel (USA, Japán stb.) hasonlítja össze és von le az összehasonlításokból következtetéseket. A válság-kezelésen végigvonul a tagállami szintű politikai és gazdasági racionalitás, valamint az EU-, illetve GMU-szintű gazdasági racionalitás közötti konfliktus is.

A téma feldolgozása kapcsán azért sem lehetett teljességre törekedni, mert a szuverén adósságválság még nem fejeződött be. Talán nem túlzás azt állítani, hogy még nem látni a végét. A könyv a 2014. január végéig rendelkezésre álló ismereteket, szakirodalmat, adatokat és információkat dolgozta fel. Mivel magyar nyelven kevés hasonló könyv jelent meg az utóbbi időben a Gazdasági és Monetáris Unió szuverén adósságválságáról, ezért e kötet hiánypótló lehet.⁴ A téma aktualitására tekintettel nem lett volna szerencsés várni a kérdéskör feldolgozásával addig, amíg letisztult értékelések jelennek meg róla. Ugyanakkor reményeim szerint a kötet muníciót és szempontokat ad a téma további tanulmányozásához és kutatásához.

A könyv megírásakor fontos szempont volt, hogy az egyes fejezetek maguk is **önálló egészet** alkossanak. Ennek bizonyos mértékben ellentmondó követelmény az **átfedések** lehetőség szerinti elkerülése, ami nem biztos, hogy minden esetben sikerült. Ez az európai integrációval foglalkozó tankönyvek és monográfiák általános problémája, mert egy-egy téma bemutatásakor sok, esetleg később tárgyalandó fogalom jelenik meg.

A kötet **fogalomhasználata** a közgazdaságtan főirányát fémjelző terminus technicusokra és az európai uniós szakirodalom és joganyag terminológiájára épül. Kerüli a médiában meghonosodott, bulvárnak minősíthető szavakat és kifejezéseket.⁵ A centrum vagy magországok csoportját Németország, Franciaország, a Benelux államok, Finnország és Ausztria alkotja, a második csoportot a fennmaradó 11 tagország. A periféria szó minden esetben az EU földrajzi perifériáját alkotó országokat (Írország, Spanyolország, Portugália, Görögország és Olaszország, esetenként Ciprus és Málta) jelöli, használata értékmentes, nem utal a centrum-periféria elméletekre és az ahhoz kapcsolódó vitákra. Az eurózóna vagy euróövezet a Gazdasági és Monetáris Unió, betűszóval GMU szinonimája. A Gazdasági és Monetáris Unió az európai uniós alapszerződésekben szereplő jogi kifejezés a monetáris integrációra. Az európai uniós intézmények az euro area (euróövezet) kifejezést használják a Gazdasági és Monetáris Unió rövid megjelölésére. A két német állam 1990. október 3-i egyesülése előtti időszakban a kötet

Nyugat-Németország jelölésére az NSZK szót használja. Bár a mozaikszó tartalma (Németországi Szövetségi Köztársaság) nem változott, az egyesülés után a hazai közvéleményben is megszokottá vált Németország szó szerepel a kötetben. Noha a két fogalom között van lényeges tartalmi különbség, az Egyesült Királyság és Nagy-Britannia egymás szinonimái a könyvben, hasonlóan nagyszámú forrás fogalomhasználatához. A két fogalom ugyan nem teljesen azonos, szintén egymás szinonimájaként használom a költségvetés és az államháztartás szót, ha nem, akkor a különbséget jelzem.⁶ Ami a közös pénz írásmódját illeti, az európai uniós dokumentumokban az euro írásmód az elfogadott, a könyvben is ebben a formában szerepel, ha európai uniós dokumentumokból idézek. A Magyar Tudományos Akadémia állásfoglalása szerint viszont a pénznem magyar neve hosszú ó-val írandó, mert a szóvégi ó mindig hosszú. Egyes szavak és kifejezések mögött azért vannak az angol megfelelőik, hogy segítsék az olvasó tájékozódását a nemzetközi szakirodalomban. Ha az idézett európai uniós dokumentumoknál van hivatalos magyar fordítása, akkor a magyar nyelvű szövegre hivatkozom, ellenkező esetben az angol nyelvűre.

Ami a **felépítést** illeti, a könyv **első része** a pénzügyi válságok, azon belül a szuverén adósságválság általános jellemzőit mutatja be. A **második rész** a hatályos európai uniós alapszerződésben szereplő, a GMU

három pillérét alkotó három tiltást (tilos a kilépés, az államcsőd és a kimentés) és ennek a válságkezelésre gyakorolt következményeit tárgyalja az optimális valutaövezet elméletére támaszkodva. A **harmadik rész** a három tiltás felpuhulásával, illetve felpuhításával foglalkozik. A **negyedik rész** a válság és a válság-kezelés egyéb területeit elemzi, beleértve a Stabilitási és Növekedési Paktumot, a gazdaságpolitikai koordinációt, a gazdasági kormányzást, a gazdasági növekedési, a versenyképességi és fizetésimérleg-válságot. Az **ötödik rész** a pénzügyi integrációra irányuló törekvéseket és intézkedéseket mutatja be a közös felelősségvállalásra, az EU, illetve a GMU továbbfejlesztésére és a bankunióra vonatkozó elképzelések valamint a lehetséges forgatókönyvek áttekintésével. A **hatodik rész** - a teljesség igénye nélkül - országtanulmányokat tartalmaz, a törzsanyagban tárgyalt témákat az egyes GMU- tagállamok szempontjából elemzi. Ezek esettanulmányok, amelyek kiegészítik és elmélyítik a törzsanyag mondanivalóját. Olyan ismeretek és összefüggések találhatóak bennük, amelyek fontosak, de feleslegesen szabdalták volna szét a törzsanyag vezérfonalát. A **hetedik rész** a GMU szuverén adósságválságának globális összefüggéseit tárgyalja. A **nyolcadik rész** az összefoglalást és a következtetéseket tartalmazza.

A függelékben a **statisztikai adatbázis** a bemutatott jelenségek és folyamatok elemzésének az alapját képezi. Azért van a kötet végén, mert az egész szövegben történnek hivatkozások az ott fellelhető adatokra. Háttérinformációként tartalmazza a függelék a Gazdasági és Monetáris Unió létrehozásának feltételeként az alapszerződésben rögzített konvergenciakritériumokat valamint a lisszaboni és az Európa 2020 stratégia fő vonásait. Bár 2013. július másodikától az Európai Unió tagja, Horvátország technikai okok miatt nem szerepel az adatbázisban. A **kronológia** a szuverén adósságválság időbeli lefolyását mutatja be a fontosabb események és intézkedések alapján. A **glosszárium** a könyvben előforduló fontosabb fogalmak részletesebb magyarázatát adja. A **betűszavak jegyzéke** az európai uniós terminológiában való eligazodást segíti. A kötetet a hivatkozott szakirodalmi források listája zárja. A forrásokra egyébként lábjegyzetben hivatkozom. Ahol ez lehetséges volt, megadtam az egyes szakirodalmi források internetes elérhetőségét is. E szerkezetben az olvasó remélhetőleg több metszetben kaphat átfogó és részletes képet a szuverén adósságválságnak a Gazdasági és Monetáris Unióra gyakorolt hatásairól.

Végül köszönet illeti a könyv lektorait: Akar Lászlót, dr. Ábel Istvánt és dr. Nagy Gyulát alapos és lelkiismeretes munkájukért, Tarafás Imrét, a monetáris politikával foglalkozó részekhez fűzött megjegyzéseiért, a Magyar Közgazdasági Társaságot a könyv megjelenéséhez a Magyar Közgazdász Alapítvány révén nyújtott támogatásért és Kovács Zoltánt, az Élet és Irodalom hetilap főszerkesztőjét, aki az utóbbi években rendszeresen közölte a szuverén adósságválság különféle aspektusaival foglalkozó írásaimat. Természetesen a kötetben előforduló hibákért a felelősség a szerzőt terheli. Végül köszönöm feleségemnek a könyv megírása alatt tanúsított végtelen türelmét.